

Paul van Tongeren

Doodgewone vrienden

Nadenken over vriendschap

Boom

© Paul van Tongeren, 2021

© Boom uitgevers Amsterdam, 2021

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van artikel 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Ontwerp omslag en binnenwerk: Marry van Baar

Afbeelding omslag: Caspar David Friedrich, *Sonnenuntergang (Brüder) oder Abendliche Landschaft mit zwei Männern*, ca. 1830-1835. The State Hermitage Museum

Auteursfoto: Merlijn Doornik

ISBN 978 90 2443 819 8 | NUR 730

www.boomfilosofie.nl

www.boomuitgeversamsterdam.nl

Inhoud

Voorwoord 9

1. Inleiding

Nadenken over vriendschap 13

Denken 13 | Vragen 17 | Na-denken 21 | Lezen 25

2. Plato

Waarom het verleidelijk én gevaarlijk is om te filosoferen over vriendschap 31

Verleidelijke verhalen 31 | Maar wat levert het op? 35 | Het gevaar en de bescherming ertegen 39

3. Aristoteles

Wat allemaal vriendschap heet en wat eigenlijke vriendschap is 45

Amicus Plato, magis amica veritas 45 | Definitie en veelvormigheid van de vriendschap 48 | Eigenlijke vriendschap 55 | Het zelf en de ander 58 | Gemeenschap 63

4. Cicero

De introductie van de dode vriend 69

Een melancholiek motief 69 | De dood en het ideaal 73 | Vriendschap en moraal 78

5. Augustinus

Het verband tussen vriendschap en transcendentie 85

Lastige teksten 85 | Echte en ware vriendschap 88 | Vergankelijkheid 94 | Vriend en vijand 99 | Een andere wederkerigheid: vriendschap als geschenk 101

6. Montaigne

De absolute vriendschap 107

Vragen en paradoxen 107 | De afwezige vriend in het essay over de vriendschap 112 | Onuitsprekelijke vriendschap 115 | Vriendschap en liefde 120 | Vriendschap en moraal 127

7. Kant

De plichten van de vriendschap 133

Van ideaal naar opgave 133 | Wederkerige welwillendheid volstaat niet 137 | Soorten vriendschap 140 | Plicht en respect 144

8. Nietzsche

Gevaar en verleiding van een vriendschap zonder afstand 149

Idealisme en nihilisme 149 | 'Freunde, Freunde, haltet fest zusammen' 153 | Vriendschap en zelfkennis 159 | Vriend en vijand 163

9. Conclusie

Gewone, liever dan dode vrienden 171

Circe 171 | Hermes 175 | Niet alleen 179

Dankwoord 183

Literatuur 185

Voor mijn vrienden

Voorwoord

Het orakel in Delphi gaf veelal raadselachtige voorspellingen en adviezen aan wie er om raad kwam vragen. Maar de Apollo-tempel, waarin de Pythia orakelde, had voor eenieder een even helder als moeilijk advies: *gnoothi seauton*, ken jezelf. De taak van de filosofie bestaat er volgens mij in, zowel ieder persoonlijk als een cultuur en samenleving als geheel, te helpen bij het verwerven van deze zelfkennis. In dit boek wil ik aan de hand van enkele grote denkers uit het verleden zelf nadenken over een onderwerp waarvan de culturele, sociale en persoonlijke betekenis door niemand betwijfeld zal worden: vriendschap. De centrale vraag zal zijn: wat is dat eigenlijk, vriendschap?

Wie ik ben, wie wij zijn, wordt voor een belangrijk deel bepaald door de geschiedenis die ons gevormd heeft. Alleen al daarom is het van belang te kijken naar de geschiedenis van het denken, in dit geval het denken over vriendschap. Het is bovendien ongetwijfeld beter kennis te nemen van wat er over een onderwerp al gedacht en geschreven is, voordat we menen origineel te zijn. Dat neemt niet weg dat alle wijsheid uit het verleden niets waard is als we haar niet zelf herdenken en met onze eigen vragen confronteren. Denken bestaat, als het niet naïef wil zijn, voor een belang-

rijk deel uit *nadenken* wat grote denkers hebben *voorge*dacht.

Mijn selectie van denkers is minder origineel of opzienbarend dan het punt waarop ik ze ondervraag. Want hoewel het er mij in de eerste plaats om gaat meer te leren over vriendschap, zal mijn lectuur van de voordenkens in toenevende mate aandacht vragen voor een gevaar dat juist dat *denken* over vriendschap heeft voor de vriendschap zelf. Dat gevaar zal meteen aan het begin van onze gang door de geschiedenis, in het hoofdstuk over Plato, zichtbaar worden. Het bestaat kortweg hierin dat de filosoof, nadenkend over het leven, het leven zelf dreigt te vergeten; in dit geval: nadenkend over de vriendschap, zijn vrienden kwijtraakt. Door deze verwikkeling zal dit boek tevens een essay zijn over wat denken, en dus wat filosofie, eigenlijk is.

Om zo veel mogelijk aan dat gevaar van de filosofie te ontkomen, heb ik me bij het schrijven regelmatig het gezelschap van de vrienden voor de geest gehaald, het gezelschap dat ik door de omstandigheden van het virus node miste. Aan die vrienden draag ik het boek op, in dank voor hun vriendschap.

Verantwoording

Met uitzondering van het eerste en het laatste hoofdstuk stelt elk van de volgende hoofdstukken één auteur centraal, en vaak ook slechts één van zijn geschriften of daaruit zelfs niet meer dan een deel. Ik lees die teksten vanuit een welbepaald perspectief dat geleidelijk steeds duidelijker naar voren zal komen. Dat perspectief brengt met zich mee dat ik de ene tekst anders lees dan de andere. De ene keer ga ik vooral in op de strekking van het verhaal dat in

een tekst wordt verteld, een andere keer analyseer ik in detail de wijze waarop de tekst geconstrueerd is. Soms volg ik de auteur, soms probeer ik hem te betrappen. De reden wordt – als het goed is – duidelijk in de tekst. De wijze waarop ik in de verschillende hoofdstukken naar de desbetreffende tekst verwijs – soms globaal, soms in detail – verschilt daardoor en is dus mede door die leeswijze bepaald.

Om voetnoten te vermijden, maar ook omdat ik soms niet meer weet welke boeken op welke manier doorwerken in mijn eigen tekst, verwijs ik slechts op globale wijze naar verdere literatuur. In de literatuurlijst achter in het boek staan per hoofdstuk alle titels van teksten die expliciet of impliciet aan bod kwamen. Dat daarin de bundel met opstellen die ik kreeg aangeboden bij mijn afscheid als hoogleraar aan de Radboud Universiteit regelmatig opduikt, is een herhaling van mijn dank aan alle auteurs van dat *liber amicorum* (ook aan hen die niet expliciet geciteerd worden).

Hoewel sommige auteurs uit het verleden vrouwen ongeschikt achtten tot vriendschap, moge het duidelijk zijn dat steeds waar ik van ‘vrienden’ spreek of de hij-vorm gebruik, dat nooit bedoeld is om vrouwen en vriendinnen uit te sluiten.

Nijmegen, februari 2021

I

Inleiding

Nadenken over vriendschap

Denken

Hoe doe je dat, nadenken over vriendschap? Denken begint met een vraag. 'Vriendschap' is een thema, maar nog geen vraag. Welke vraag of vragen stellen we bij dat thema? Welke vragen helpen ons op gang om over vriendschap te kunnen denken? Niet alle vragen zijn denkvragen. Wie bijvoorbeeld wil weten hoeveel vrienden mensen tegenwoordig gemiddeld hebben, moet gaan tellen; en tellen is iets anders dan denken. Iets dergelijks geldt voor alle vragen die slechts beantwoord kunnen worden door empirisch onderzoek: of vriendschappen tussen mannen langer of minder lang standhouden dan vriendschappen tussen vrouwen of dan 'gemengde vriendschappen', rond welke leeftijd mensen hun hechtste vriendschappen sluiten, of vriendschappen veranderen onder invloed van ziekte en ouderdom, enzovoort. Zulke vragen kunnen beantwoord worden door met correcte instrumenten en methoden te gaan 'kijken' hoe het zit. Het zijn vragen die erop gericht zijn uit te zoeken en vast te stellen wat feitelijk het geval is. Dat geldt overigens ook voor een vraag als: welke waarde hechten mensen in ons soort samenleving aan vriend-

schap? Of: hoe is de waardering van vriendschap veranderd onder invloed van *social media* waarmee mensen ‘vrienden’ verzamelen? De termen ‘waarde’ en ‘waardering’ in deze vragen hebben immers ook betrekking op feiten, op feitelijk bestaande waarderingen of opinies, op feitelijke standen van zaken.

Het correct waarnemen en vaststellen van feiten is de taak van de wetenschap. Filosofie is iets anders dan wetenschap. Als Heidegger in een tekst over de vraag ‘Was heisst Denken?’ (p. 4) provocerend zegt dat wetenschap niet denkt (‘Die Wissenschaft denkt nicht’), is dat niet bedoeld als een uiting van minachting voor de wetenschap, maar als een afbakening tussen wetenschap en filosofie – want ‘filosofie’ is de naam voor de verfijning en de methodische uitwerking van ‘denken’. Let wel: Heideggers uitspraak zegt niet dat wetenschappers niet denken! Dat doen ze ongetwijfeld wel, maar wat ze doen als ze denken is onderscheiden van hun eigenlijk wetenschappelijk werk: waarnemen, experimenteren, modellen bouwen, rekenen, rapporteren en wat dies meer zij. Op dezelfde manier als Heidegger stelt dat de wetenschap niet denkt, kun je zeggen dat de filosofie niet(s) ‘weet’. Ook dit betekent dan niet dat filosofen niets weten, maar wél dat hun weten iets anders is dan wat ze als filosofen doen, namelijk denken.

Wat is dan filosofie, dat wat we ‘denken’ noemen? Welke vragen zijn filosofische vragen? Een opmerkelijk symptoom van het verschil tussen wetenschappers en filosofen is hiermee meteen aangegeven: wetenschappers zullen niet gauw een boek of artikel schrijven over de vraag wat wetenschap eigenlijk *is*, zij *doen* aan wetenschap. Maar de bibliotheek van de filosofie staat vol met teksten over precies deze vraag: ‘Wat is dat eigenlijk, filosofie?’ Of, in Heideggers bewust meerzinnige formulering: ‘Was heisst Denken?’

Het Duitse werkwoord ‘heissen’ kan behalve ‘heten’ of ‘betekenen’, ook ‘oproepen’ of ‘bevelen’ betekenen. Zodoende vraagt Heidegger met die term niet alleen wat denken is, wat het woord ‘denken’ betekent, maar ook naar wat ons doet denken; wat ons oproept tot denken. En daarmee zijn we terug bij de vraag waarmee ik begon: de vraag naar de vraag. Welke vraag dringt zich op zo’n manier op dat ze ons laat ‘denken’?

Een ervaring die iedereen tegenwoordig kent, kan hier helpen. Want hoe vaak komt het bijvoorbeeld niet voor dat in een gesprek plotseling een of andere vraag opduikt: ‘Hoe heet ook weer die schilder?’, ‘Wat zijn eigenlijk de cijfers met betrekking tot migratie in Nederland?’ of ‘Wat voor weer wordt het morgen?’ En hoe vaak volgt op die vraag niet de reactie: ‘Ik zal even kijken’ of ‘Zoeken we op!’ We hebben bijna allemaal de meest omvattende encyclopedie op zak: alles wat er te weten valt, kunnen we met een paar klikken achterhalen. ‘Alles wat er te *weten* valt’ – maar dat is nog altijd minder dan alles wat er te *vragen* valt. Er zijn immers vragen waarop Google geen antwoord geeft: ‘Waarom vind je dat zo’n goede schilder?’, ‘Wat zouden we in Nederland moeten doen als het gaat om migratie?’ en ‘Wat gaan we morgen doen?’ Ook al zijn we hiermee nog niet bij de filosofie aanbeland, we komen nu wel in de buurt.

Laten we ons richten op het thema van dit boek: vriendschap. Ik noemde daaromtrent een aantal voorbeelden van vragen waarop we het antwoord te ‘weten’ kunnen komen door de computer te gebruiken. Maar het is ook bij dit thema niet moeilijk voorbeelden te bedenken van vragen waarbij dat niet lukt: ‘Waarom is X je beste vriend?’, ‘Kan ik wel bevriend blijven met degene die me bedrogen heeft?’ of ‘Moet je eigenlijk alles overhebben voor je vriend?’ Opnieuw: dit zijn geen filosofische vragen, maar ze leiden ons

wel in de goede richting. Wat deze vragen onderscheidt van filosofische vragen, is dat ze opgevat zouden kunnen worden als vragen naar wat iemand 'vindt' of 'meent'. Als de vragensteller tevreden zou zijn wanneer op de laatste vraag wordt geantwoord: 'Ik vind dat je altijd alles over moet hebben voor je vriend', dan was de vraag er slechts op gericht te 'weten' wat de ander 'vindt' of 'meent'. Maar doorgaans zal dat niet het geval zijn of zal zo'n antwoord de opmaat zijn voor een gesprek waarin je vraagt om uitleg, waarin je uitzoekt of je het met elkaar eens kunt worden en zoekt naar argumenten voor en tegen, naar achtergronden van eventuele verschillen. In dat gesprek sluimert voortdurend een onderliggende en volgens mij filosofische vraag: wat is vriendschap eigenlijk? Opnieuw: als je met het stellen van die vraag alleen zou willen weten wat iemand 'vindt' dat vriendschap is, als je klaar zou zijn zodra je weet welk begrip van vriendschap de ander hanteert, is je vraag nog geen aanzet tot denken. Maar zodra je probeert te achterhalen of dat begrip van vriendschap 'klopt', dan begint het denken. Dan vraag je niet langer naar een feitelijk bestaande mening, maar je vraagt naar wat vriendschap 'eigenlijk' of 'in wezen' is. Je bent aan het filosoferen.

Een tegenwerping ligt voor de hand: een wetenschapper moet precies diezelfde vraag toch ook gesteld en zelfs beantwoord hebben voordat hij zijn wetenschappelijke vragen kan stellen? Hij moet toch weten wat vriendschap is voordat hij bijvoorbeeld kan vragen naar verschillen tussen mannen- en vrouwenvriendschappen, naar het belang van leeftijd bij het sluiten van vriendschappen en de invloed van ziekte op vriendschapsverhoudingen? Ja – inderdaad, de wetenschapper moet die vraag *beantwoord* hebben. Hij moet *weten* wat de term 'vriendschap' betekent om zijn wetenschappelijke vragen te kunnen stellen. Daarom zal hij